

NAPOMENE O STILU MARULIĆEVE *INSTITUCIJE*

Ruggero Cattaneo

UDK: 821.163.42.09-9 Marulić, M.
Izvorni znanstveni rad

Ruggero Cattaneo
Università Cattolica
M i l a n o
rugcat@tiscali.it

0. Oni koji se znanstveno bave Marulićem ili uopće hrvatskom književnošću do XVIII. stoljeća trebaju voditi računa o tome da na međunarodnom planu mogu još uvijek naići na podosta poteškoća kulturološke naravi, jer nije još svugdje prihvaćen i točno definiran njezin kulturološki status. U Italiji, na primjer, kronijanstvo se dublje ustalilo, pa ga ne nalazimo samo u starijim radovima (što bismo donekle i očekivali), na primjer u studiji Giovannija Mavera iz 1942, *La letteratura croata in rapporto alla letteratura italiana*,¹ nego i u kasnijima, kao što je članak Santea Graciottija *Per una tipologia del trilinguismo letterario in Dalmazia nei secoli XVI-XVIII*,² koji je objavljen 40 godina poslije. A i nakon 1991.

¹ U *Italia e Croazia*, Roma 1942, uredio Alfredo Schiaffini, str. 455-522. Npr.: »Se si prescinde dal suo aspetto linguistico, nulla vi ha nella civiltà letteraria di Dalmazia tra il Rinascimento e il secolo XIX che non faccia parte, direttamente o indirettamente, della cultura italiana: indipendentemente dalla lingua, si riscontrano, di qua e di là dall'Adriatico, le stesse tendenze e gli stessi generi letterari, ed è impossibile citare una sola opera croata che non debba nulla alla cultura italiana e sia tutta racchiusa entro spiriti e forme slave« (str. 480-1); Marulić je spomenut samo u bilješci: »La superiorità della poesia latina di Dalmazia su quella croata è stata affermata già da I. Kukuljević (introduzione all'edizione delle poesie di Marco Marulo [M. Marulić], Zagabria 1869): 'Se ora confrontiamo la poesia croata con la poesia latina del nostro popolo di quei tempi, dobbiamo naturalmente dare la preminenza ai nostri poeti di lingua latina...' (pag. XLVII)« (str. 482, b. 2).

² U *Il Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*, Firenze 1983, str. 325-6. Npr.: »In Dalmazia un solo popolo, ignaro di diversità nazionali, si serve a livello letterario (ma non solo a tale livello!) di più lingue che sente a ugual diritto anche se in diversa maniera come proprio patrimonio 'nazionale'« (str. 324); »Nei primi decenni del Cinquecento la Dalmazia

stvari se, čini mi se, još sporo mijenjaju, pa će biti lako u enciklopedijskim djelima za širu publiku nailaziti na nazive kao što su *hrvatsko-dalmatinska* ili samo *dalmatinska književnost*, pa i naš Marulić neizbježno često puta ulazi u amorfnu i nacionalno nediferenciranu »dalmatinsku« književnu nebulozu.³ Međutim, imamo u zadnje vrijeme i ohrabrujućih pozitivnih naznaka, pa nam je zadovoljstvo u opsežnoj knjizi *Uvod u latinsku filologiju* o Maruliću čitati i ovo:

Italija, Francuska, Njemačka i Nizozemska stvorile su najproduktivniju jezgru novolatinske književnosti XVI. stoljeća. Jak kulturni utjecaj koji je dolazio iz tih zemalja istovremeno se proširio i na sve druge nacije koje su pripadale katoličkoj Europi sve do Reformacije, a time poticao specifično novolatinsko stvaralaštvo. [...] Humanizam je rano stigao i na južnu hrvatsku obalu: MARKO MARULIĆ SPLIĆANIN (Marcus Marulus Spalatensis, 1450-1524) postao je slavan svojom više puta tiskanom zbirkom *egzempla* pod naslovom *De insitutione bene vivendi per exempla sanctorum* (Venezia 1506, čiji je trag vidljiv u zbirci Johanna Herolda *Exempla virtutum et vitiorum*, Basilea 1555). Njegov vjerski ep *Davidias* objavljen je tek 1957.⁴

U ovome ću prinosu uzeti u obzir peto poglavlje treće knjige *Institucije*, pod naslovom *O iskazivanju časti svećenicima* (*De sacerdotibus honorandis*). Pokušat ću osvijetliti, na temelju tekstovne raščlambe,⁵ nekoliko stilskih obilježja toga djela, da bih potom predložio nekoliko usporedbi u svrhu traženja najbližega njegova književnog i kulturnog izvorišta i nastojao ukazati na nemale posljedice takva pisanja i stvaranja za sam hrvatski jezični razvoj.

conosce una grande fioritura poetica umanistica in latino con Elio Lampridio Cerva (Crijević), Carlo Pozza (Pucić), Giacomo Bona (Bunić), se si vuole Marco Marulo (Marulić) ed altri. È una poesia che si riallaccia costantemente, nelle forme e nei contenuti, ai modelli di quella italiana [...]. È una poesia colta – e come tale si caratterizza di fronte alla contemporanea poesia in serbocroato; il pitagoricismo o il platonismo di certi passi della *Davidias* latina di Marulo sono inconcepibili nella ingenua sintassi descrittiva della *Judita* croata dello stesso Marulo«, a tek letimice autor spominje »il moralista Marulo«, citirajući u bilješki djela *Institutio*, *Evangelistarium* i *Quinquaginta parabola* (str. 326, b. 3).

³ Za problematizaciju takvih stavova usp. primjerice: Mirko T o m a s o v i ć, *La scuola croniana*, Forum 4-6 (2005), str. 435-492, a naročito 455-467; Rafo B o g i š i ć, *Polilingvizam u hrvatskoj književnosti*, u *Zrcalo duhovno*, Zagreb 1997, str. 167-180.

⁴ Walther L u d w i g, *La letteratura latina moderna dal Rinascimento ai giorni nostri*, u *Introduzione alla filologia latina*, uredio Fritz Graf, talijansko izdanje uredila Marina Molin Pradel, Roma 2003, str. 453. Njemački izvornik: *Einleitung in die Lateinische philologie*, herausgegeben von Fritz Graf, Stuttgart – Leipzig 1997, München – Leipzig 2003. Autoru očigledno nije poznato zagrebačko izdanje latinskog izvornika *Davidijade* iz 1954. (priredio Josip Badalić, SPH 31). Zanimljivo je da se u kazalu imena Marulićevo ime ne pojavljuje s. v. »Marulić Marko«, nego »Splićanin Marko Marulić« (pod slovom s!).

⁵ Na citirana će se mjesta upućivati brojem stranice i početnoga retka prema izdanju: Marko M a r u l i ć, *Institucija* II, prir. i prev. B. Glavičić, Književni krug, Split 1987, str. 427-433.

1. Nakon uvodne najave teme (*quantum honoris sacerdotali dignitati deferri debeat*), tekst se u svojoj čvrstoj kompozicijskoj strukturi oblikuje u tri cjeline: prvu čine primjeri iz staroga zakona, drugu primjeri iz života svetaca, a za kraj hvalospjev svećeničkoga zvanja. Iz staroga zakona (*sacerdotium legis*) Marulić donosi tri primjera:

a) Melkisedek kao prvi kralj-svećenik, što ističe *potestas* i *sanctitas* svećenika;

b) odjeća i ukrasi Arona i njegovih sinova: to je »kontemplacijski« primjer bez radnje; statični, opisni primjer u kojem je starozavjetni lik tumačen figuralno, i to eksplicitno na trostrukoj razini: alegorijskoj (*creaturarum omnium typum*), tropološkoj (*virtutum cunctarum imaginem*) i anagogijskoj (*figuram Christi*), pa se utvrđuju vodeća uloga, *sanctificatio* i *officii autoritas* svećenika, sa završnim hvalospjevom;

c) Edomac Doeg kao negativan i dramatski, narativan primjer (on i Saul umrli su zbog ubijanja Davidu odanih svećenika).

Nakon prijelazne formulacije, *sacerdotium Euangelii* je također obrađen u tri dijela nejednakog opsega:

a) dva prestižna »normativna« svjedočanstva o dužnosti iskazivanja časti svećenicima: pismo pape Anakleta i zakon cara Konstantina;

b) osam primjera iz života svetaca muškoga spola, koji se također nižu u parovima, s tim da prva četiri oblikuju cjelinu okupljenu oprekom biskup-car (Martin, biskup Toursa, i car Valentinijan te Ambrozije, biskup Milana, i car Teodozije); zatim opat Antun egipatski (s umetanjem novozavjetne usporedbe iz Evanđelja po Ivanu 16,2 kao varijacijskoga, retorički obrađenoga stilskog postupka) i sv. Franjo te papa Ivan I. i Marcellin, biskup Ankone;

c) jedan završni ženski primjer, s likovima Marije Egipatske i opata Zosima, čiji je završni komentar o izvrsnosti i jedinstvenosti svećeničke službe (*omnibus miraculis mirabilibus iudicans ex pane et uino corpus et sanguinem Christi conficere, quod solis sacerdotibus est datum* 428, 26) najbolji uvod u sljedeći dio.

Kao što je i u antičkome govorništvu posljednji dio govora (*peroratio*) bio onaj u kojem se govornik najviše trudio da pridobije konsenzus sudaca ili slušatelja radeći na emotivnoj razini (*movere*), dok je prije prevladavalo dokazivanje (*docere*) uz zabavu (*delectatio*), tako i ovdje imamo finalnu *exhortatio* koja želi izravno taknuti čitateljevo srce. Riječ je o hvalospjevu svećenikā kao Kristovih namjesnika i »ponukovanju« čitateljima i sebi (*Hęc et nos certe movere debent...* 432, 6) da svećenicima iskazuju najveće poštovanje te samim svećenicima (*Cęterum et sacerdotes ipsi uideant...* 432, 11) da životnom čistoćom budu dostojni takva zvanja.

Fragmentarnu građu – konstatiramo – obrađuje dakle Marulić tako da je oblikuje kao koherentnu, jedinstvenu, jasno i čvrsto artikuliranu, pa književno relevantnu i umjetničku cjelinu. Već je tu razvidna, opipljiva golema razlika između Valerija Maksima i Marulića, jer je taj antički pisac – doduše i za Marulića vrlo inspirativan i zanimljiv, što svjedoči njegova biblioteka – primjere tek namjeravao skupiti na jedno mjesto da bi ih student retorike lakše pronašao kao građu za svoja

vježbanja (*declamationes*),⁶ s tim da su podjela i naslovljivanje knjigā i poglavlja najvjerojatnije naknadna redaktorska intervencija »u prilično konfuznu nakupinu raznovrsnih egzempla«.⁷

2. Na jezičnom planu možemo reći da Marulićev latinski jezik u *Instituciji* stilski vjerno odražuje tematsku raznovrsnost po kojoj oblikuje građu, s jedne strane varijacijom u načinu izražavanja i sintaktičkom ustroju rečenice i perioda te umjerenim retoričkim *ornatus*, s druge pak pomnim nadzorom nad općom tečnošću diskursa, ostvarujući time visok stupanj komunikativnosti i homogenosti teksta. Navest ću nekoliko primjera.

Složeni je sintaktičko ustrojstvo: *Et si tanta pontifici et sacerdotibus Dei tribuuntur, ut mundum totum uirtutesque omnes contineant et simul mundi uirtutumque Dominum nobis exhibeant, quis non eos ante cunctos mortales, qui in terra sunt, ponendos arbitretur? Quis uel sola officii autoritate non omnibus magis uenerandos existimet?* (427, 21: retoričke upitne rečenice funkcionalne su logičkomu prijelazu); *Doech vero Idumeus, cui nulla religio, nullus Dei metus erat, nec sacerdotum quidem eius cruore manus suas foedare timuit nec distulit pios coram impio rege iugulare, ut illi morem gereret* (428, 11: niječni niz *nulla – nullus – nec ... quidem – nec* učinkovito izražava negativnost i upornost u zlu).

Česta je pojava da je *exemplum* građen kao duža pripovjedna cjelina složena sintaktičkog ustrojstva, u kojoj glavni glagol (i rečenica) ističe najvažniji čimbenik: moralnu odluku likova, čudo koji riješi situaciju ukazavši na Božju volju, i sl.: *Martinus presbytero suo (poculum) porrexit* (429, 6); *Valentinianus assurrexit inuitus* (429, 14); *Theodosius patienti animo pertulit et poenitentiam egit* (429, 23); *prius se sacerdotis manibus osculum daturum* (430, 21); *quanto magis debet probari uivereque syncerius* (432, 17).

Marulićeva se *concininitas*, koja teži što većoj stilskoj skladnosti i ravnoteži dijelova, često ostvaruje upotrebom tročlanoga reda: *qui obtulerit ... et cui dederit ... quique extiterit* (427, 5); *solī ingredi licet ... solis ministrare ... solis sumere et supplicare* (427, 27: s anaforum); *aderat rex, in facinus urgebat, cunctantibus iratus minabatur* (428, 6: asindetski niz s postupnim značenjskim intenziviranjem i proširivanjem kôlonā); *ferocire ... ac circumagere ... nec pati* (430, 36: elegantni opisni infinitivi grade sliku pobješnjelog konja); *flamma perveniens retrocedere coepit / paulatimque vanescens seuire desiit / et sopita defecit* (431, 11: silazni klimaks s homeoteleutom za plamen koji se gasi); *tribuitur ... committitur ... mandatur* (431, 29: za opis svećeničkih ovlasti i dužnosti, skandiran homeoteleutom); *ineffabile Verbum, incircumscrip̄ta Deitas, incomprehensibilis Maiestas*

⁶ Usp. u predgovoru (*praefatio*) Maksimova djela *Factorum et dictorum memorabilium libri*: »... facta simul ac dicta memoratu digna ... digerere constitui ut documenta sumere uolentibus longae inquisitionis labor absit«.

⁷ Darko Novaković, *Generički kontekst Marulićeve Institucije*, u Marko Marulić, *Institucija II*, nav. izd., str. 15.

(433, 5: s homeoarktom i postupnim proširivanjem); *cogita, perpende, examina* (433, 8: asindetski niz imperativā).

Intenziviranje je postignuto i raznim retoričkim figurama: *correctus tanto deinde ministros Dei coluerit submissius, quanto erga eosdem insolentius se gesserat perversus* (428, 33: hijazam radi isticanja moralnih opreka); *Nam et palmas ille in Evangelio, quanvis fructuosus atque foecundus, adhuc purgatur, ut fructus plus afferat et proventu in dies letiore copiosius exuberet* (430, 12: aliteracija glasa f te hiperbat apsolutnog ablativa *proventu ... letiore*, koji ističe središnji element *in dies*, izražavaju važnost ustrajnosti u svakodnevnom životu; raskošna pak sinonimija okuplja čak devet riječi oko pojma obilja (duhovnih plodova): *fructuosus, foecundus, fructus, plus, efferat, proventu, letiore, copiosius, exuberet*).

Glavni glagol na početku rečenice sredstvo je potenciranja njegova značenja: *Docuit iumentum quod homo ignorabat...* (431, 4). Marulić naime glagol stavlja obično na kraj rečenice, ponekad čak i uz cijenu veće (pomalo manirističke, reklo bi se) udaljenosti od veznika: *et, ut credentes expiationis lavacro ceterisque divini instituti sacramentis ad caelestem beatitudinem adipiscendam idoneos reddant, mandatur* (431, 31).

Emotivni zanos ostvaruje se kao stilska varijacija upotrebom imperativa, konjunktiva, usklika i sl.: *Cedat omnis terrena potestas!* (427, 29); *Vide quanta est sacerdotis autoritas...* (429, 28); *Cogitent nunc sacerdotes...* (430, 28); *Mira res* (431, 11); *Hęc et nos certe movere debent...* (432, 6); *Ceterum et sacerdotes ipsi videant...* (432, 11); *o sacerdos* (433, 8).

U trećem dijelu poglavlja lirski je hvalospjev svećenika skandiran anaforam zamjenice *ipsi*, s progresivnim proširivanjem »stihā« i finalnim *cumulus* u zadnjemu: *ipsi sunt sal terre, / ipsi lux mundi, / ipsi civitas supra montem edificata, / ipsi lucerna supra candelabrum posita et lucens omnibus qui in domo Dei sunt; / ipsi ab apostolo dicuntur gens electum, regale sacerdotium, gens sancta, populus acquisitionis* (431, 33). A nakon više biblijskih, izravnih i neizravnih, citata stoji završna, bitna moralna opomena koju autor upućuje sebi i čitatelju, a koja zapečaćuje tekstovni segment:

Hęc et nos certe movere debent, ut illos precipua et singulari quadam veneratione afficientes, quicquid honoris, quicquid officii in eos contulerimus, in Deo contulisse arbitremur, Deo prestittisse (432, 6).

To i na nas, zaista, treba da djeluje da bismo im iskazivali neko izvanredno i jedinstveno poštovanje i smatrali da smo Bogu odali i Bogu učinili svu onu čast i svu onu dužnost koju smo njima odali (*preveo B. Glavičić*).

Posebnu učinkovitost imaju, u sljedećemu završnom odjeljku teksta, upućenom samim svećenicima, gnomski izraz *Cui multum donatum est, multum ab eo exigitur* (432, 13) te upotreba *cumulus*-a: *Castum igitur mente et corpore, pre omnibus pium, humilitate multa submissum, patientia firmum, puritate mundum, sanctitate perfectum, omni denique virtutum odore preter ceteros fragrantem* (432, 21: akumulacija pridjeva s varijacijom dopune i postupnim

proširivanjem); *patientiam, opprobria, contumeliam, verbera, necem* (432, 29: akumulacija imenica s uzlaznim značenjskim klimaksom). Odavde pa do kraja poglavlja autor pjesnički i s mnoštvom biblijskih citata hvale samoga Krista, jer je On savršenstvo kojemu svećenik mora težiti, svjestan svoje odgovornosti. Književni rezultat je tu radosna himna Isusu, s tim da završnu rečenicu (i zvučno učinkovitu, s aliteracijom glasa *t* i suglasničkog para *n-v*, anaforom zamjenice *te* i tročlanim redovima) iznenadnim obratom majstorski zatvara riječ *offendat*, koja samim svojim finalnim položajem i ritmičkom neočekivanom varijacijom (jer je naglasak na predzadnjem slogu umjesto na trećem od kraja kao u prethodnim »stihovima«) zvuči kao ultimativno, svečano upozorenje svećeniku:

*Cogita, perpende, exàmina
quem te exhibere dèbeas
ne talis ac tantus Dòminus
a te invitatus, ad te veniens, in te invèniat
quod ipsum offendat* (433, 8).

Promisli, odmjeri, odvagni
kakvim si dužan pokazati se,
da takav i tako moćan Gospodin,
kad ga pozoveš i on dođe k tebi, ne nađe ništa
što bi ga moglo uvrijediti

(preveo B. Glavičić).

Marulić dakle varira i/ili intenzivira po potrebi, ali s tim da čitatelj nedvojbeno stječe dojam opće jasnoće i tečnosti. Osjeća se tu da još uvijek živi u Marulića (i štiti ga od retoričkih ekscesa) onaj vitalni srednjovjekovni latinitet, koji je uvijek privilegirao funkcionalnost izražavanja (pa i prilagođenu novim potrebama), a ne strogu stilsku normiranost i imitaciju određenoga, suženog broja klasičnih autora, kakvu primjerice nalazimo kodificiranu u *Elegancijama* Lorenza Valle.

3. Za takav uravnotežen »položaj između«, instruktivno je usporediti Marulićev tekst s poglavljem posvećenim istoj temi u djelu *De imitatione Christi*, koje je Marulić, kao sljedbenik pokreta *devotio moderna*, ne samo dobro poznao, nego i preveo na hrvatski jezik. Naime, stilski je razmak uočljiv već na prvi pogled: u puno kraćem poglavlju *De dignitate sacramenti et statu sacerdotali* (IV, 5) Tome Kempenca⁸ sintaksa je svedena na drastično manji stupanj artikuliranosti, prevladavaju kraći periodi, bipolarnost i paralelizmi; izričaj je kondenziran, svaka riječ traži zaustavljanje i meditaciju. Tek prema kraju imamo duži period (*ante se ... gerit ... ut lugeat; post se ut ... defleat ... et sciat, nec ... torpescat, donec ... mereatur*) te završni asindetski niz (i ovdje, kao u Marulića, s progresivnim proširivanjem posljednjih dvaju elemenata: *Deum honorat, / angelos laetificat, / Ecclesiam aedificat, / vivos adiuvat, / defunctis requiem praestat / et sese omnium bonorum participem efficit*), koji pridonose općemu dojmu »duhovne vizije« i napetoga, koncentriranog promišljanja.

⁸ Marko Marulić, *Od naslidovan'ja Isukarstova / De imitatione Christi*, Književni krug, Split 1989, str. 178-79 / 195-97.

Marulićev senzibilitet je vrlo sličan Kempenčevu, ali se u *Instituciji* on očigledno opredijelio za šire razmjere, za širi, tečan i živahan diskurzivni dah, ublažavajući, reklo bi se, mistično-asketsku liniju i ostvarujući s čitateljem, kao što smo vidjeli, prisnost i srdačnost bližu svomu kulturnom i književnom obzorju i talijanskoj kršćansko-humanističkoj duhovnosti.⁹

Smatram – a daljnja će istraživanja moći to adekvatno proučavati i provjeravati – da je prvorazredni stilski, pa i književni i moralni uzor za Marulićevu *Instituciju* mogao svakako biti Francesco Petrarca, autor zbirke moralnih primjera koje već u naslovu upućuju na svoj antički uzorak: *Rerum memorandarum libri*, *De viris illustribus* i *De remediis utriusque fortune*. Ovdje nas komparatistički posebno zanima prvi spis, jer je uvelike pisan po uzoru na Valerija Maksima. Kao i on, Petrarca se služi brojnim izvorima da bi oblikovao niz dužih cjelina s čudorednom tematikom, u koje svrstava primjere iz antike, ali i iz modernoga svijeta (primjerice o Robertu, kralju Sicilije). Međutim, u Valerija je bilo puno retoričkih ekscesa koji mu (kao ni Maruliću) nisu mogli biti po volji. Radi se, naime, o zbirci »pisanjoj slabašnim i dosta blijedim stilom unatoč retoričkim ambicijama«. ¹⁰ »Pisanje Valerija Maksima obilježava naglašena retorička obrada. Njegovi komentari na ispričane anegdote, njegove intervencije kroz tekst, ili prijelazna povezivanja prenatrpani su usklikima, retoričkim pitanjima, precioznim i često artificijelnim formulama«, a važnost je djela prvenstveno u tome što je »prvo svjedočanstvo manjega žanra, koji nanovo rabi historiografske materijale prema potrebama moralističke literature«. ¹¹

Petrarca ga je naime slijedio pogotovo u anegdotalnom pripovijedanju i skupnom sabiranju moralnih primjera iz cijele grčko-rimske civilizacije, u jedinstvenoj perspektivi; već u misaonoj je strukturi, međutim, znatno bliži Ciceronovoj klasičnoj (pa i kršćanskoj) artikulaciji kardinalnih krjeposti u *prudentia*, *iustitia*, *fortitudo* i *temperantia*,¹² a naročito se nipošto nije mogao

⁹ Usp. o tome Marulićeve riječi u *Posveti* Jerolimu Ćipiku: »Istas igitur nostras de illis [*scil.* Christi servis] qualescunque lucubrationes [...] tibi nunc muneri mitto, tibi lubenter offero [...]. Leges in iis fortasse, quę sepe alibi legisti. At plus aliquid *oblectationis* capies, cum singula singulis uirtutum generibus non incongrue, ut reor, accommodata, et quę apud autores effuse sparsimque referuntur, in ordinem collecta in compendiumque redacta ac etiam, ut confidenter loquar, magis *argutule prolata* inspexeris atque consyderaris« (Marko Marulić, *Institucija* I, prir. i prev. B. Glavičić, Književni krug, Split 1986, str. 280, kurziv moj).

¹⁰ Gian Biagio Conte, *Letteratura latina*, izd. Le Monnier, Firenze 1990, str. 300: »composta in uno stile fiacco e piuttosto scialbo nonostante le ambizioni retoriche«.

¹¹ Maurizio Bettini (a cura di), *La letteratura latina*, vol. III, izd. La Nuova Italia, Milano 1999, str. 36-7: »La scrittura di Valerio Massimo è caratterizzata da una marcata elaborazione retorica. I suoi commenti agli aneddoti raccontati, i suoi interventi nelle varie sezioni, o i nessi di collegamento fra i vari episodi, sono infarciti di esclamazioni, domande retoriche, formule ricercate e spesso artificiose. [...] Questa raccolta di *exempla* costituisce per noi la prima testimonianza di un genere minore, che reimpiega i materiali della storiografia secondo le esigenze della letteratura moralistica.«

¹² Giuseppe Billanovich (a cura di), *Uvod u Rerum memorandarum libri*, nacionalno kritičko izdanje Petrarkinih djela, Firenze 1943, str. CXXIV-CXXX. Sâm

ugledati na Valerija u jeziku i stilu. Bit će nam dovoljno pogledati nekoliko slučajeva u kojima je u oba autora građa ista ili vrlo bliska, da se uvjerimo kako je Petrarkin moralni jezik totalno drugačiji, a posebno kako se može oslanjati na iskustvo vitalnoga srednjovjekovnog latinитета, koji u njega dobiva svoju klasičnu mjeru, svoje oblikovanje po ranohumanističkome jezičnom senzibilitetu.

U sekciji *De sompniis*, govoreći u pogl. 47. o razlozima zbog kojih se Julije Cezar ipak odlučio ući u Kuriju, gdje će biti usmrćen, usprkos snu žene Kalpurnije, koji ga je upozorio da ne ide, Petrarca eksplicitno citira i Valerijevo obrazloženje (*ut Valerio placet*), ali pritom – što je naročito zanimljivo – ne navodi doslovce njegove riječi, nego ih parafrazira i prerađuje svojim stilom: Valerijevo *ne muliebri somno motus id fecisse existimaretur* Petrarca preoblikuje u *ne feminea visione territus videretur*, prateći dakle izvornika riječ po riječ, ali varirajući svaku od njih i pojednostavnjujući rečenični sklop, koji je u Valerija Maksima umjetno zakomplicirao elokvij, te mijenjajući ritmički kraj elegantnijim *cursus velox* (*terrītus videretur* umjesto *fecisse existimaretur*).¹³

Zloslutno snoviđenje Gaja Graka, kojemu brat Tiberije prorokuje istu tragičnu smrt mačem unatoč odugovlačenjima, Petrarca prepričava više po Ciceronovu izvoru i stilu iz djela *De divinatione*, nego po Valerijevoj obradi:

Ciceron: Gaius vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eundem Coelium est, sibi in somnis quaesturam petenti Tiberium fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interis, esse pereundum. Hoc, ante quam tribunus plebi T. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Coelius et dixisse multis (*De div.* I, 56).

Valerije Maksim: C. autem Graccho imminentis casus atrocitas palam atque aperte per quietem denunciata est. Somno enim pressus Tiberii Gracchi fratris effigiem vidit dicentis sibi nulla ratione eum vitare posse ne eo fato non periret, quo ipse occidisset. Id ex Graccho prius quam tribunatum, in quo fratrum exitum habuit, iniret multi audierunt. Caelius etiam certus Romanae historiae auctor sermonem de ea re ad suas aures illo adhuc vivo pervenisse scribit (*Dict. fact. mem.* I, 7, 6).

Petrarca: Gaius Gracchus, questure candidatus, visus est per somnium cernere Tiberium Gracchum germanum suum, qui pridem

Petrarca uostalom – napominje Billanovich – u pismu Giovanniiju D'Andreu osporava Valeriju ulogu velikoga moralnog autoriteta, ako mu je to prijatelj ozbiljno rekao a ne samo radi šale i izazova, dajući prednost općepriznatim velikanima poput Platona, Aristotela, Cicerona, a nadasve Seneka: »[...] te inter morales Valerium preferre, quis non stupeat, si tamen serio perseveranterque dictum est et non iocandi tentandique animo? Si enim Valerius primus est, quotus, queso, Plato est, quotus Aristotiles, quotus Cicero, quotus Anneus Seneca, quem in hac re magni quidam extimatores omnibus pretulerunt?« (*Fam.* IV 15, 5)

¹³ Usp. za *cursus* u Petrarkinoj narativnoj prozi: Guido Martellotti, *Clausole e ritmi nella prosa narrativa del Petrarca*, u »Studi petrarcheschi«, 4 (1951), 35-46.

gladio perierat; visus et audire dicentem quantumlibet differret ac traheret, idem illi tandem quod sibi preparatum mortis genus. Hoc ex ipso Gaio Graccho, priusquam tribunatum plebis in quo periit consequeretur, se audisse et multis renarrasse ipse scriptor historie Celius testatur (*Rer. mem.* IV, 44).

Težnja k jednostavnosti, bistrini i tečnosti stila uočljiva je i u sljedećem primjeru, u kojem Petrarca znatno umanjuje moralističku intenciju kojom Valerije prožima prve retke svoga odjeljka, svodeći priču na bitno i oblikujući je kao skladnu cjelinu s jasnim unutarnjim ritmom i otmjenom ravnotežom:¹⁴

Valerije Maksim: Quam bene Macedoniae rex Alexander per quietem visa imagine praemonitus erat ut vitae suae custos esset diligentior, si eum cavendi etiam periculi consilio fortuna instruere voluisset! Namque Cassandri pestiferam sibi dexteram somnio plus cognovit quam exitu sensit: existimavit enim ab illo se interfici, cum eum numquam vidisset. Interposito deinde tempore postquam in conspectum venit, nocturni metus patefacta imagine, ut Antipatri filium esse cognovit, adiecto verso graeco, qui fidem somniorum elevat, praeparati iam adversus caput suum veneficii, quo occidisse Cassandri manu creditur, suspicionem animo repulit (I, 7, ext. 2).

Petrarca: Alexandro Macedoni iuvenis incognitus per sompnum visus erat violentas manus usque in interitum inferre. Is postea cum ad vigilantem ex Macedonia venisset, recordatus rex quisnam esset interrogavit; auditoque quod Cassander foret filius Antipatri, sompniorum vanitatem greco carmine delusit, quasi nefas ratus quicquam de tali amico suspicari. Atqui illius dextera oblatum venenum nichil minus metuens accepit (*Rer. mem.* IV, 61).

Svojim stilskim senzibilitetom, svojim smislom za promišljenu »glazbenu« ravnotežu proznoga izraza, Marulić je na istoj Petrarkinoj liniji slobodnoga miješanja antičkoga i modernoga, samo što građu uzima iz Biblije, crkvene tradicije i života svetaca.¹⁵ Neprihvatljivo je i netočno reći da je Petrarca namjerno isključio kršćansku i vjersku dimenziju zbog »neslaganja s teološkom tradicijom«¹⁶

¹⁴ O Petrarkinu latinskom jeziku usp.: Ugo Enrico P a o l i, »Il latino del Petrarca e gl'inizi dell'Umanesimo«, u: *Pensée humaniste et tradition chrétienne*, Paris 1948, 57-67; Guido M a r t e l l o t t i, »Noterelle di sintassi petrarchesca«, *Studi petrarcheschi*, 6 (1956), str. 195-200; I d e m, Latinità del Petrarca, *Studi petrarcheschi*, 7 (1961), str. 219-230; Silvia R i z z o, »Il latino del Petrarca e il latino dell'Umanesimo«, *Quaderni petrarcheschi*, IX-X (1992-93), Atti del Convegno internazionale, Firenze 19-22 maggio 1991.

¹⁵ Usp. programatski *incipit* Marulićeve *Posvete* Ćipiku: »Quod fecere quidam historias evolvendo gentilium, idem tentare mihi venit in mentem vitas lectitanti sanctorum, ut scilicet inde exempla traherem virtutum imitandaque proponerem iis, qui et ipsi sancti esse percipiunt« (Marko Marulić, *Institucija I, nav. izd.*, str. 277).

¹⁶ Roberto F e d i, *Invito alla lettura di Petrarca*, Milano 2002, str. 65. U prilog svojoj tezi autor citira poznato mjesto iz *Rer. Mem.* (I, 19, 4): »Velut in confinio duorum populorum constitutus ac simul ante retroque prospiciens« (»Stojeći kao na razmeđu između

(dovoljno je pročitati, između ostaloga, njegovu strasnu posljednju obranu sebe kao kršćanina i katolika u polemičkom spisu *De sui ipsius et multorum ignorantia*¹⁷, kao ni to da je Marulić isključio antiku zbog zatvorene moralizatorske ili moralističke orijentacije, nego su to jednostavno dva plućna krila jednoga te istoga živog organizma, jer humanizam teži upravo duhovnom preporodu kršćanskoga svijeta, koji je u antičkoj etici tražio uporište i put za novu, sa svijetom pomireniju, vedru, krjeposnu i svetu kršćansku svijest i ponašanje. »Rukopisi takvih djela« – veli Rocco Montano o *Rerum memorandarum* i *De remediis* – »kolali su cijelom Europom i sijali sjeme koje će se razvijati stoljeće-dva poslije. Petrarca je bio majstor novoga kršćanstva, svjestan ljudskih vrijednosti, obogaćen antičkom mudrošću, osvjetljen kulturom. To je ono što su ona djela, koje često smatraju zbirka *praeceptum*-a još srednjovjekovnog tona, donosila za Europu.«¹⁸ Sredstvo te humanističke, »civilizacijske« misije bio je svakako latinski jezik, koji se u njega živo i slobodno razvija (kao i u Marulića) bez ikakvih strogih, »propisnih« ograničenja,¹⁹ jer »ako istinu tražimo, Petrarca je latinski njegovao kao još živi

dvaju naroda te istodobno gledajući naprijed i unatrag.«). Ali, radi se tu o Petrarkinoj sveprisutnoj svijesti o sebi i svome djelu kao mogućem polazištu za novo kršćanstvo i o nužnom preporodu kršćanskoga svijeta preko antičke mudrosti. U slučaju pak *Rerum memorandarum*, »gli *exempla* tratti dalla storia moderna, che seguono volta per volta gli antichi, mentre dovevano dare al poeta la sensazione di essere veramente il continuatore di quei grandi, rappresentano, nell'umanesimo petrarchesco, il primo tentativo di ravvicinare il mondo antico al moderno come ideale modello a rinnovantesi realtà« (Guido Martelli, »Un maestro di genio«, recenzija citiranog Billanovicheva izdanja Petrarkinih *Rerum memorandarum libri*, *Leonardo* 14 [1946], str. 154).

¹⁷ Usp. primjerice emotivnu, intimnu snagu ovog odlomka, svojevrsnog manifesta Petrarkine humanističke svijesti: »O alme salutiferque Iesu, vere literarum omnium et ingenii Deus ac largitor, vere rex glorię ac virtutum domine, te nunc flexis animę genibus supplex oro, ut si michi non amplius vis largiri, hęc saltem portio mea sit, ut vir bonus sim, quod, nisi te valde amem pieque colam, esse non possum. Ad hęc enim, non ad literas natus sum; que si solę obvenerint, inflant diruuntque, non edificant: fulgida vincula laboriosumque negotium ac sonorum pondus animę. Tu scis, Domine, coram quo omne desiderium atque omne suspirium meum est, quod ex literis, quando his sobrie usus sum, nichil amplius quešivi, quam ut bonus fierem. Non quod id literas, aut, quamvis id ipsum polliceretur Aristotiles multique alii, omnino aliquem, nisi te unum facere posse, confiderem; sed quod per literas quo tendebam iter honestius ac certius simulque iocundius extimarem, te duce, non alio« (*De sui ipsius et multorum ignorantia*, 32-33).

¹⁸ Rocco Montano, *Cultura e letteratura*, Napoli 1985, str. 116: »I manoscritti di queste opere circolavano in tutta l'Europa e gettavano semi che dovevano svilupparsi un secolo, due secoli dopo. Il Petrarca era il maestro di un nuovo cristianesimo, consapevole di valori umani, arricchito dalla sapienza antica, illuminato dalla cultura. Questo è ciò che quelle opere, spesso considerate come raccolte di precetti di tono ancora medievale, portavano per l'Europa.«

¹⁹ »Il Petrarca non si preclude nulla in linea di principio dell'infinita ricchezza di possibilità espressive accumulata dal latino nella sua storia millenaria, perché la sua considerazione dello strumento linguistico non è quella di un grammatico e filosofo del linguaggio come Lorenzo Valla, ma quella di un artista che tutto subordina alle esigenze dello stile. I modelli antichi sono sì privilegiati e preferiti a quelli medievali, ma mai servilmente« (Silvia Rizzo, *nav. dj.*, str. 356).

jezik; [...] dok latinski govori, rabi svoj jezik, kreće se u granicama svoga zavičaja, u kući svojoj«. ²⁰

Takav će novi duhovni i književni svjetonazor obuzimati i Marka Marulića koji će, isto kao Petrarca i Dante, usporedo promicati i svoj materinji jezik kao književni, pri čemu će latinski snažno i poticajno i dalje djelovati kao impuls prvorazredne važnosti: materinjem je jeziku Marulić »u svojim hrvatskim djelima udahnuo latinsku klasičnost«. ²¹ Kempenčevu *Imitaciju* prevodi na hrvatski jezik, jer je esencijalnost i sažetost izvornika bila idealan teren za testiranje hrvatskoga proznog izraza, tada u nastajanju, koji je taj izvornik krajnje vjerno slijedio u *Naslidovan'ju*. Pa će se takvo »vježbanje« proze po uzoru na latinski nastavljati kroz stoljeća, krčeći put samoj standardizaciji hrvatskoga jezika, i to baš putem crkvenoga govorništa i moralno-didaktične književnosti, čiji će jezik kontinuiranim razvojem dostići sredinom XVIII. stoljeća, u prvom redu zaslugom franjevačke književne dalmatinsko-bosansko-slavonske koiné, visoku razinu homogenosti. Donosim ovdje, kao ilustraciju takva procesa, dva (od ukupno pet) stavka iz drugog (moralnog) dijela propovijedi o istoj temi iz djela *Testimonium bilabium* fra Filipa Lastrića iz Očevje, bosanskoga franjevca XVIII. stoljeća: ²²

PARS SECUNDA

443. Iam intellexisse vos arbitror nec dubito credere quam magna sit dignitas sacerdotum evangelicorum atque auctoritas. Sequitur itaque quod veneratio quoque maxima iuxta maximam eorum dignitatem eos deceat a populis. In Sacra Scriptura veteris testamenti constituit Deus per Moysen tale mandatam: *qui superbierit, nolens obedire sacerdotis imperio, moriatur homo ille, cunctusque populus audiens timebit* (Deut. 7). Si igitur tantum honorem praestare voluit Deus illis sacerdotibus, qui nec dignitatem habuerant corpus dominicum consecrandi nec auctoritatem absolvendi a peccatis, sed umbra dumtaxat sacerdotum novae legis erant, quid putatis, quaeso, de his esse dicendum? Venerationem et obedientiam quam populi fideles tenentur praestare sacerdotibus evangelicis, efficacioribus verbis exprimere vobis N. ego non valeo, quam dicendo quod Deus ipse in

²⁰ Guido Martellotti, *Petrarca latinae eloquentiae restitutor*, govor održan na V. međunarodnom kongresu za živi latinski (Pau, 1-5. travnja 1975), Avignon 1976, str. 80: »Verum si quaerimus, Petrarca latinum sermonem ut viventem adhuc coluit; [...] dum latine loquitur, utitur suo sermone, in patriae versatur finibus, domi suae commoratur.«

²¹ Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 2003, str. 37.

²² Filip Lastrić (1700-1783), *Testimonium XVI de dignitate sacerdotali / Isto svjedočanstvo XVI slavo-bosanski od dostojanstva misničkoga*, str. 1-21 iz drugog dijela (*Additio*, sa zasebnom paginacijom) dvojezične latinsko-hrvatske zbirke svećanih propovijedi *Testimonium bilabium* (Venecija, 1755).

suam personam id totum accipiat quod fit eis, sive honor sit, sive iniuria. Ita testatus est Dominus in Evangelio, proprio ore loquens ad illos: *qui vos audit, me audit, et qui vos spernit, me spernit* (Luc. 10). Unde S. Johannes Chrysostomus ait: *an ignoras quid sit sacerdos? Angelus utique Domini est: si despicias, non illum despicias, sed Deum, qui illum ordinavit, dicens: qui vos spernit, me spernit* (hom. 2 Epist. 2 ad Timoth.). Sancti, qui sacerdotes non fuerant, quantum honorem sacerdotibus prestiterant recensere temporis brevitatis cui studeo non sinit; unum tamen inter mille auditote. Abbas S. Antonius, quem novistis tanta fulsisse sanctitate, quantam et reges venerabantur et daemones contremiscebant, ita ut, audito nomine dumtaxat Antonii, fugiebant a corporibus obsessorum, et tamen, cum sacerdos non esset, genuflexus sacerdotum osculabatur manum.

444. Novi quidem multos arbitrari periculosum non esse sibi ad minus eos sacerdotes inhonorare et contemnere quos scandalosos et minus bonae noscunt vitae. Sed non arbitrabatur ita B. Abbas Pascasius, immo talem reliquit admonitionem omnibus scriptam: *quamvis mali sint sacerdotes, non sunt contemnendi, sed in eis venerandus est ille in cuius nomine veniunt*. Nec tacere possum seraficum patrem nostrum Franciscum: hic prae humilitate indignum se reputavit dignitate sacerdotali, idcirco sacerdos fieri noluit; veruntamen, ita reveritus est sacerdotes ut Christum Dominum, non attendendo an boni sint aut mali: unde in testamento suo, quod nobis reliquit, loquens de sacerdotibus, dicit: *Nolo in ipsis considerare peccatum, quia Filium Dei decerno in eis*. Legitur itaque quod quondam, ad verecundiam nonnullorum et confusionem, qui scandalizati de mala vita cuiusdam presbiteri murmurabant, eiusdem illac transeuntis manum genuflexus fuerit osculatus. Merito utique, quia, ut docet Theofilactus (in 20 Jo.), *Sacerdotes honorandi sunt ut Deus, et quamvis indigni sint, quid hoc? Divinorum donorum ministri sunt et gratia operatur per ipsos: non enim indignitas eorum gratiam prohibet*.

DIO DRUGI

458. Scinim da razumiste jur zadosta, niti sumljim da virujete koliko je veliko dostojanstvo misnikā ivandeoski i oblast! Slidi dakle da po njiovu velikomu dostojanstvu i poštenje jim se pristoji veliko od pukā. U starom zakonu, kako svidoči Sveto Pismo, učini Bog po Mojsiju ovu zapovid: *Tko se poholi, ne ktijući poslušati zapovidi misničke, da ima umrit čovik onî, i tako bojat će se čuvši vas puk*. Ako dakle Bog svemogućî otje da se toliko poštenje čini onizim misnikom, koji

niti su dostojanstva imali posvećivati tijela Isusova ni oblasti odrišivati od griha, nego su sjen bili samo misnikā novog zakona, što scinite da se ima suditi od oviziju? Poštenje i poslu koje imadu narodi pravovirni činiti misnikom ivandeoskim, ja vam kripkije izreći, bratjo moja, ne mogu, nego rekavši da Bog isti u svoj kip sve ono prima što se čini njima, il mu poštenje bilo, il sramota. Tako svidochi Gospodin u Ivandelju vlastitim ustma njim govoreći: *Tko Vas sluša, mene sluša, i tko vas pogrđuje, mene pogrđuje*. Otkud S. Ivan Zlatousti piše i veli: *jeda ne znaš što je misnik? Anđeo doisto, iliti namisnik gospodinov jest: ako pogrđuješ, ne pogrđuješ njega, nego Boga, koji ga je naredio, govoreći: tko vas pogrđuje, mene pogrđuje*. Sveti, koji nisu bili misnici, koliko su misnikom poštenje činili, kračina od vrimenta kojoj nastojim ne dopušta mi pobrajati; poslušajte ništanemanje jednoga među iljadu. Abat S. Antun, koji znadete da je tolikom sjao svetinjom, koliku su kralji štovali i cesari, a drakuni se tako bojali, da bi iz mučenica samo čuvši ime Antunovo bižali, i sa svim tizim onî, ne budući misnik, klekavši bi misničke ljubio ruke.

459. Znam da mlogi procinjuju da im nije strašivo pogrđivati i ne poštovati bari one misnike koje smutljive i malo dobra života sude. Ali nije scinio tako blaženi Abat Paskažio, nego je ovako ponukovanje svima ostavio upisano: *premda su zli misnici, ne imaju se pogrđivati, nego u njima ima se štovati onî u kogano ime doode*. Niti mogu mučati serafinskoga oca našega S. Frančeška: ovî zaradi privelikoga poniženstva procini sebe nedostojna za misničko dostojanstvo; otkud tako je misnike, ne razabirajući jesu li dobri ili zli, poštovao kako Gospodina Isukrsta istoga: i govoreći od misnikā u najposlidnjoj oporuci svojoj koju nam ostavi upisanu, ovako veli: *Ja neću razgledati u njima griha ni suditi, zašto Sina Božjega razgledam u njima*. Štije se dakle od ovog svetog oca našega da jedanput, videći nike smućene svrhu života malo dobra popa misnika i čujuć da za njim mrmljaju, za njiov stid i svit istomu popu koji onda proodaše, klekavši prid njega ruku poljubi. I doisto stanovito, zašto nas uči prinaučni Teofilakto, govoreći: *Misnici se imaju štovati kako Bog, i prem ako bi nedostojni bili, što je za to? Božanstvenije darova sluge jesu i milost diluje se po njima: njiovo bo dostojanstvo ne zabranjuje milosti*.

Ruggero Cattaneo

NOTE SULLO STILE DELL' *INSTITUTIO* DI MARULIĆ

0. Il contributo, dopo una breve premessa di tipo culturologico sull'opportunità di adottare in questo ramo degli studi una prospettiva coerente per la letteratura *croata* antica, superando impostazioni rivelatesi inadeguate come quella croniana, prende in esame il quinto capitolo del III libro dell'*Institutio*, intitolato *De sacerdotibus honorandis*. L'analisi testuale intende far luce sugli aspetti stilistici dell'opera, per poi proporre alcuni confronti per la ricerca del più prossimo modello culturale e letterario e indicare le conseguenze di questo genere di scrittura per lo stesso sviluppo linguistico croato.

1. Dopo l'annuncio del tema (*quantum honoris sacerdotali dignitati deferri debeat*), il testo si articola in tre principali sequenze compositive:

1) esempi di *sacerdotium legis* (Melkisedek come primo re-sacerdote, Aron come esempio positivo e »contemplativo«, interpretato figuralmente nei diversi sensi, Doeg come esempio negativo e »drammatico«), con un primo elogio del sacerdote in coda;

2) dopo la formula di passaggio, esempi di *sacerdotium Evangelii*, anche qui con una struttura tripartita: la lettera di papa Anacleto e la legge dell'imperatore Costantino come testimonianze autorevoli; episodi tratti dalla vita dei santi, tra cui S. Martino, S. Ambrogio, S. Antonio abate e S. Francesco; un esempio femminile conclusivo (Maria Egiziaca), il cui commento finale sull'eccellenza e unicità nel servizio sacerdotale diventa la migliore introduzione alla sezione successiva;

3) come *exhortatio* finale, che coinvolga emotivamente il lettore, l'autore colloca un elogio dei sacerdoti come vicari di Cristo e il monito al lettore e a se stesso ad avere il più grande rispetto dei sacerdoti, nonché ai sacerdoti stessi a essere degni di tale vocazione con la loro purezza di vita.

La materia, di per sé frammentaria, acquista nell'elaborazione di Marulić la forma di un insieme unitario, coerente e chiaro, ben articolato e artisticamente rilevante. Già qui si nota la distanza da Valerio Massimo, che aveva più che altro mirato a raccogliere insieme gli esempi perché lo studente di retorica potesse trascriverli più facilmente per le sue esercitazioni, tanto che la divisione e la titolazione dei capitoli furono probabilmente frutto di un successivo intervento redazionale.

2. Sul piano linguistico, si può dire che il latino di Marulić rispecchia fedelmente la varietà tematica, da una parte variando l'espressione e la sintassi e utilizzando un *ornatus* moderato, dall'altra con un vigile controllo della generale fluidità del discorso, raggiungendo in tal modo un alto livello di comunicatività e omogeneità testuale.

Gli esempi addotti riguardano casi di strutturazione sintattica complessa, in cui il verbo (e la proposizione) principale evidenziano l'elemento più importante (la decisione morale dei personaggi, il miracolo che risolve la situazione rivelando la volontà di Dio, ecc.); l'uso dell'ordine trimembre e di molti altri artifici retorici (anafora, asindeto, climax, omoteleuto e omeoarcto, chiasmo, allitterazione, iperbato, sinonimia...); il potenziamento ottenuto attraverso la collocazione del verbo all'inizio della frase; lo slancio emotivo che varia l'eloquio con imperativi, congiuntivi esortativi, vocativi ed esclamazioni. Nella terza parte del capitolo, l'elogio lirico del sacerdote va soggetto a una vera e propria elaborazione poetica, con abbondanza di figure di suono e di ritmo, nonché di citazioni bibliche, dirette e indirette. Il risultato letterario è un gioioso inno a Gesù, che a sorpresa termina con il verbo *offendat*, che suona come un ultimativo, solenne avvertimento al sacerdote.

Marulić dunque varia e/o intensifica secondo la necessità, ma sempre dando al lettore un'indubbia impressione di generale chiarezza e scorrevolezza. Si sente qui che vive ancora in lui (e lo tiene al riparo dagli eccessi retorici) quella vitale latinità medievale, che aveva sempre privilegiato la funzionalità dell'espressione (pur adattata alle nuove esigenze), e non la rigida normatività stilistica e l'imitazione di un ristretto numero di autori, come è per esempio il caso delle *Elegantiae* del Valla.

3. A tale riguardo può essere istruttivo paragonare il testo di Marulić con il capitolo dedicato allo stesso tema nel *De imitatione Christi* di Tommaso da Kempis, opera che Marulić, seguace del movimento della *devotio moderna*, non solo conosce bene, ma traduce anche in lingua croata. Il divario stilistico, infatti, salta subito all'occhio: nel molto più breve *De dignitate sacramenti et statu sacerdotali* (IV, 5), l'articolazione della sintassi si riduce drasticamente, prevalgono i periodi brevi, l'andamento bipolare e i parallelismi; l'espressione è condensata, ogni parola richiede una sosta di meditazione. Solo nella parte finale troviamo un periodo un po' più lungo e una serie asindetica, che contribuiscono alla generale impressione di «visione spirituale», di concentrata tensione interiore.

Marulić ha una sensibilità molto simile a quella di Tommaso da Kempis, ma nell'*Institutio* ha evidentemente optato per un più ampio, scorrevole e vivace respiro narrativo, attenuando, si direbbe, la linea mistico-ascetica e instaurando col lettore una confidenza e una cordialità più vicine al suo orizzonte culturale e letterario e alla spiritualità cristiano-umanistica di matrice italiana.

Ritengo – e le ricerche future potranno ulteriormente approfondire e verificare il punto – che un modello stilistico, letterario e morale di prim'ordine per l'*Institutio* di Marulić poté senz'altro essere il Petrarca, anch'egli autore di raccolte di esempi morali, dal *Rerum memorandarum* al *De viris illustribus* e al *De remediis*. Il primo di questi scritti, in particolare, è in gran parte modellato su Valerio Massimo: attingendo a numerose fonti, il Petrarca dà forma a una serie di trattazioni morali, nelle quali dispone esempi tratti dal mondo classico, ma anche contemporaneo (come nel caso di re Roberto di Sicilia), seguendo Valerio soprattutto nel taglio aneddotico della narrazione e nella costruzione di un repertorio di esempi morali

tratti dalla civiltà greco-latina, in una prospettiva unitaria. Già nella struttura di fondo, tuttavia, riprende piuttosto la partizione ciceroniana, classica (e cristiana) della materia secondo le quattro virtù cardinali, e soprattutto non può trovare in Valerio e nei suoi manierismi retorici un modello di lingua e di stile che lo soddisfi. È sufficiente considerare alcuni casi nei quali in entrambi gli autori la materia è la stessa o molto vicina, per convincersi del fatto che la lingua morale del Petrarca è del tutto diversa e si può appoggiare sull'esperienza della vitale latinità medievale, che in lui assume la sua misura classica, protoumanistica.

Con la sua sensibilità stilistica, con il suo senso dello studiato equilibrio »musicale« dell'espressione prosastica, Marulić si pone sulla sua stessa linea di libera mistura di antico e moderno, prendendo però la materia dalla Bibbia, dalla tradizione della Chiesa e dalle vite dei santi. Mondo classico e cristiano, in Petrarca come in Marulić, si riconfermano essere i due polmoni del medesimo, unico organismo vivente, poiché l'umanesimo tende alla rinascita spirituale del mondo cristiano, che nell'etica antica cerca appoggio e guida per una coscienza cristiana più serena, riconciliata col mondo.

Lo strumento di tale missione »civilizzatrice« è certamente la lingua latina, che in Petrarca come in Marulić si sviluppa senza alcuna rigidità normativa. E come Petrarca e Dante, anche Marulić promuove in parallelo anche la sua lingua materna (volgare) come lingua letteraria, traducendo in croato l'*Imitatio* di Tommaso da Kempis, la cui essenzialità e asciuttezza si rivelano il terreno ideale per saggiare le possibilità della prosa croata in via di formazione. Nel corso dei secoli il latino continuerà ad agire con la sua potente azione modellante, e questo »allenamento« della prosa aprirà la strada alla standardizzazione della lingua croata proprio nell'ambito dell'oratoria sacra e della letteratura didattico-morale, la cui lingua raggiungerà nel XVIII secolo, soprattutto per opera della *koiné* francescana dalmato-bosniaco-slavonica, un alto livello di omogeneità. Come illustrazione si riporta un passo di un'omelia solenne sullo stesso tema di fra Filip Lastrić da Očevja (1700-1783).